

Національна академія педагогічних наук України

Інститут проблем виховання

КОТЛЯРЧУК ГАЛИНА ЙОСИПІВНА

УДК 373.5016:821.161.2].015.31:502/504

**ВИХОВАННЯ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ І СТАРШОЇ ШКОЛИ
ДБАЙЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті проблем виховання НАПН України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Пустовіт Григорій Петрович,
Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, професор кафедри природничо-математичної освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Совгіра Світлана Василівна,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, завідувач кафедри хімії, екології та методики їх навчання;

кандидат педагогічних наук, доцент
Скрипник Сергій Васильович,
Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, доцент кафедри теорії та методики природничо-математичних дисциплін та технологій.

Захист дисертації відбудеться “___” _____ 2018 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.454.01 в Інституті проблем виховання НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://www.ipv.org.ua> та у науковій частині Інституту проблем виховання НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9).

Автореферат розіслано “___” _____ 2018 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. В. Литовченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Початок ХХІ століття визначається як час глобальної екологічної й економічної криз. Неодноразові спроби людства вирішити їх за допомогою технічних й організаційних підходів не мали успіху. Осмислення цієї ситуації засвідчує, що шлях до вирішення проблеми полягає у підвищенні рівня екологічної культури суспільства, обмеженні прагнення до матеріального збагачення, формуванні ціннісної сфери особистості стосовно природи. У такому контексті саме освіта покликана сформувати екологічно культурну людину, яка зможе свідомо дотримуватися способу життя в межах екологічного нормативу, реалізувати такі зразки діяльності й поведінки, які б підтримували стабільність природних біогеохімічних циклів і соціальних процесів. У зв'язку з цим одним із найважливіших завдань сучасної освіти є виховання в учнів загальноосвітнього навчального закладу дбайливого ставлення до природи, утвердження в їхній свідомості природного середовища як універсальної цінності власного життя, а відтак формування екологічної культури.

Це завдання має кілька аспектів: теоретичний (філософське переосмислення положень гуманізму стосовно необхідності життя людства в умовах екологічного імперативу, визначення в його структурі місця природи; психолого-педагогічна інтерпретація феномену “дбайливе ставлення до природи”; пошук адекватних умов і засобів виховання в учнів дбайливого ставлення до природи; створення гуманістично орієнтованого навчально-виховного середовища, що сприяє ефективності формування в них позитивного ставлення до природи як до особистісно значущої цінності); методичний (розроблення методичного інструментарію, розширення можливостей гуманітарної і природничої освіти у процесі виховання дбайливого ставлення до природи, підвищення гуманістичного потенціалу традиційної освіти, використання спеціальних форм, методів, засобів і прийомів викладання).

Виховання дбайливого ставлення до природи, на наше переконання, особливо актуальне саме для учнів основної і старшої школи, оскільки означеній віковій категорії притаманне особистісне самовизначення, формування відносно усталеної системи цінностей, яка окреслюватиме сенс подальшого життя та майбутньої професійної діяльності. Потреба виховання дбайливого ставлення до природи у навчально-виховному процесі знайшла своє відображення в основних положеннях Національної доктрини розвитку освіти в Україні у ХХІ столітті, Концепції екологічної освіти в Україні, Державної національної програми “Діти України”, Законі України “Про загальну середню освіту”, Законі України “Про охорону навколишнього середовища”. Зокрема, у Концепції екологічної освіти в Україні зазначено, що на часі виховання підростаючого покоління не в деструктивній традиції якомога більше брати від природи, а в гармонійному співіснуванні з нею, формування вміння раціонально використовувати та відтворювати її потенціал, забезпечувати психологічну готовність повсюди оберігати природу.

Проблема виховання дітей засобами природи має глибоке історичне коріння. Вагомий внесок у розвиток її загальних положень зробили А. Макаренко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші. Однак ця проблема не втратила своєї актуальності, стаючи предметом дослідження сучасних науковців:

Т. Балинської, Н. Безлюдної, В. Бондаренко, В. Бровдія, М. Дяченко-Богун, В. Куценко, І. Новікової, Г. Пустовіта, М. Рибнікової, Н. Рижової, Є. Силко.

Психолого-педагогічні підходи до формування взаємин зростаючої особистості з природним середовищем були предметом наукових досліджень А. Ананьєва, І. Беха, С. Горбулінської, Г. Глухової, С. Дерябо, Т. Димань, М. Дробнохода, О. Задорожної, О. Захлебного, В. Іванова, Л. Іщенко, Н. Ігнатівської, О. Колонькової, О. Крюкової, С. Лебідь, Н. Левчук, О. Максимовича, О. Мамешиної, Н. Немченко, О. Пащенко, О. Половинко, О. Пруцакової, Н. Пустовіт, І. Санковської, І. Сяської, С. Совгіри, Г. Тарасюк, Ю. Швалба, А. Щербини, В. Щербини, В. Ясвіна та інших. Зокрема, проблеми виховання різних типів ставлення до природи у дітей від дошкільного до старшого шкільного віку знайшли своє відображення у працях О. Грошовенко, О. Колонькової, І. Кушакової, К. Маргламової, В. Маршицької, О. Половіної, С. Скрипника, К. Шевчук, Т. Юркової.

Свою чергою, питання підвищення ефективності виховання підростаючого покоління у процесі вивчення української літератури засобами художнього слова досліджували Г. Бондаренко, М. Горда, С. Жила, В. Коваль, С. Мірошник, Н. Петриченко, О. Степанова, О. Фасоля.

Аналіз цих праць дає підстави стверджувати, що процес виховання дбайливого ставлення до природи особливо складний і суперечливий в основній і старшій школі. Це пояснюється тим, що порівняно з молодшими школярами, в учнів 5–11 класів розширюються ціннісні уявлення про довкілля, своє місце в ньому, виховуються й диференціюються екологічні інтереси, змінюється стиль поведінки в навколишньому середовищі.

Водночас, результати аналізу теоретичних засад дослідження та шкільної практики реалізації процесу вивчення української літератури засвідчили недостатній рівень обізнаності вчителів-словесників загальноосвітніх навчальних закладів із теоретичними висновками та практичними рекомендаціями щодо виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи. Це призвело до того, що розвиток відповідних якостей в учнів 5–11 класів під час вивчення української літератури здійснюється епізодично і стихійно. Науковий аналіз досліджуваної проблеми дав можливість виявити низку *суперечностей* між:

- об'єктивними потребами суспільства у вихованні зростаючого покоління, яке має дбати про довкілля та його охорону, і недостатньою мірою реалізації відповідних завдань у сучасному освітньому середовищі;

- наявністю в українській педагогічній науці обґрунтованих теорій та методик екологічного виховання зростаючої особистості, здатної до вивчення й охорони довкілля, та недостатністю теоретичного обґрунтування проблеми виховання в учнів дбайливого ставлення до природи саме в процесі вивчення української літератури;

- високим потенціалом української літератури щодо виховання у зростаючої особистості дбайливого ставлення до природи та його неповною реалізацією, зокрема, за допомогою глибокого аналізу прочитаних творів, організації позакласної виховної роботи відповідного спрямування.

Отже, актуальність і недостатнє дослідження означеної проблеми обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **“Виховання в учнів основної і старшої**

школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідної теми лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України “Науково-методичні основи формування екологічно доцільної поведінки учнів загальноосвітньої школи” (державний реєстраційний номер 0108U001091). Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 5 від 26.05.2011 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 14.06.2011 р.).

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу та вивчення стану досліджуваної проблеми у педагогічній практиці обґрунтувати і розробити методику виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури та експериментально перевірити її ефективність.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання:**

1. З'ясувати стан дослідженості проблеми в педагогічній теорії та виховній практиці загальноосвітнього навчального закладу і визначити поняттєво-термінологічний апарат дослідження.

2. Визначити і схарактеризувати структурні компоненти, критерії, показники і рівні вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи.

3. Теоретично обґрунтувати методику виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури та педагогічні умови її ефективною реалізації.

4. Здійснити експериментальну перевірку ефективності методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури.

Об'єкт дослідження – навчально-виховний процес в основній і старшій школі.

Предмет дослідження – методика виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: наукові теорії, що обґрунтовують психолого-педагогічні механізми виховання зростаючої особистості (І. Бех, Л. Божович, А. Захлебний, І. Зверев, І. Суравегіна, В. Сухомлинський); концептуальні положення організації сучасної освіти і виховання (С. Горбулінська, О. Гуцал, Т. Димань, В. Куценко, О. Столяренко, Г. Пустовіт, С. Совгіра); теорія суб'єктивних ставлень (С. Дерябо, О. Лазурський, В. М'ясищев, В. Ясвін); наукові праці, у змісті яких розкриваються нові підходи щодо гармонізації ставлення підростаючого покоління до природи (Н. Борисенко, Г. Глухова, О. Грошовенко, М. Дяченко-Богун, М. Колесник, О. Колонькова, І. Кушакова, Н. Левчук, С. Лебідь, Л. Малинівська, В. Маршицька, Т. Науменко, І. Новікова, Н. Немченко, Г. Половинко, О. Пруцакова, Н. Пустовіт, Н. Рижова, С. Скрипник, О. Фасоля та інші) та стосовно організації виховного процесу під час

вивчення української літератури (Г. Бондаренко, М. Горда, Т. Дятленко, С. Жила, В. Коваль, С. Мірошник).

На різних етапах наукового пошуку використано такі **методи дослідження**:

– *теоретичні*: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, нормативних і програмних документів, психолого-педагогічної, науково-методичної літератури; методи порівняння, систематизації, класифікації й узагальнення здобутих теоретичних та емпіричних даних, за допомогою яких уточнено сутність поняття “дбайливе ставлення до природи” у контексті проблеми дослідження та визначено педагогічні умови виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи;

– *емпіричні*: опитування (анкетування), експертні оцінки, узагальнення характеристик, проєктивні методи (незакінчені речення, твори), вивчення та узагальнення педагогічного досвіду, його порівняльний аналіз – з метою вивчення стану проблеми у практиці, визначення рівнів вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи, виявлення труднощів, які відчувають вчителі-словесники у цьому процесі; педагогічний експеримент – для перевірки ефективності методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури;

– *статистичні* – статистична обробка результатів педагогічного експерименту, методи математичної статистики (t-критерій Стьюдента) для оцінювання достовірності відмінностей між показниками контрольних та експериментальних груп за результатами експериментальної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено *методику* виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури та педагогічні умови її ефективної реалізації (насичення процесу вивчення української літератури в основній і старшій школі емоційно-позитивними переживаннями про природу за допомогою глибокого аналізу прочитаних творів; формування екологічно доцільного ставлення і поведінки учнів основної і старшої школи шляхом аналізу прикладів дбайливого ставлення до природи та кращих зразків українського фольклору в процесі вивчення біографії письменників та під час опрацювання художніх творів; розвиток здатності учнів основної і старшої школи до добродіяння у процесі взаємодії з природою шляхом удосконалення їхніх творчих здібностей засобами художньої літератури; організація з учнями основної і старшої школи позакласної виховної роботи з української літератури екологічного спрямування); визначено *критерії* (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний) з відповідними показниками та рівні (низький, середній, достатній) вихованості дбайливого ставлення до природи в учнів основної і старшої школи;

– *уточнено* сутність поняття “дбайливе ставлення до природи” як особливий вид взаємодії учня з живою природою, основою якого є усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до її об’єктів, яке пов’язано з готовністю підтримувати їхнє функціонування, відтворювати та охороняти їх. Таке ставлення є за своєю природою непрагматичним, виступає результатом розвитку позитивної Я-концепції особистості. Уточнено структуру дбайливого ставлення до природи в учнів основної

і старшої школи (когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінково-практичний компоненти);

– *подальшого розвитку* набули положення про потенціал української літератури щодо виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у впровадженні: методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури; інструментарію діагностування рівнів вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи; авторського посібника-хрестоматії з позакласного читання для учнів 5–11 класів “Люби природу не для себе, люби – для неї”; методичних матеріалів для організації позакласної діяльності в аспекті дослідження.

Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів; під час розроблення нових навчальних програм з української літератури, написання підручників, посібників та навчально-методичної літератури для вищих педагогічних навчальних закладів різних рівнів акредитації та у системі післядипломної педагогічної освіти з метою підвищення ефективності виховної роботи з учнями основної і старшої школи, в процесі викладання навчальної дисципліни “Методика викладання української літератури”.

Результати дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи I–III ст. з польською мовою навчання м. Городка Хмельницької області, загальноосвітніх шкіл I–III ст. № 2, № 4 м. Городка Хмельницької області, Бубнівського НВК Городоцького району Хмельницької області “Загальноосвітня школа I–III ст. – дитячий садок” (довідка відділу освіти № 01-11/463 від 31.05.2017 р.), загальноосвітньої школи I–III ступенів с. Красне Гусятинського району Тернопільської області (довідка № 29 від 11.05.2017 р.), Бичівської загальноосвітньої школи I–III ст. Любарського району Житомирської області (довідка № 38 від 12.05.2017 р.), Скалатської загальноосвітньої школи I–III ст. Тернопільської області (довідка № 46 від 24.05.2017 р.), НВК “Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад” с. Вербоivecь Мурованокуриловецького району Вінницької області, Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 500 від 29.05.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження представлені на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних*: “Питання сучасної науки і освіти” (Київ, 2012), “Простір і час сучасної науки” (Київ, 2012), *всукраїнських та регіональних*: “Сучасний виховний процес: сутність і виховний потенціал” (Київ, 2011, 2013, 2016, 2017), “Екологічний шлях у майбутнє” (Умань, 2012), “Виховний потенціал сучасної освіти: теоретичні засади та практичні досягнення” (Київ, 2014), “Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі” (Рівне, 2016).

Результати дослідження відображено в публікаціях автора й обговорювалися на засіданнях лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України, засіданнях методичної ради Городоцького районного методичного

кабінету (м. Городок Хмельницької області, 2011-2017); щорічних звітних конференціях Інституту проблем виховання НАПН України (2011-2017).

Публікації. Зміст і результати дослідження відображено у 16 одноосібних працях, з них 9 статей презентують основні наукові результати (2 статті у зарубіжних виданнях), 6 статей апробаційного характеру, 1 додатково висвітлює результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (267 найменувань, зокрема 5 – іноземною мовою), 26 додатків на 77 сторінках. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 295 сторінок, з них 185 сторінок основного тексту. Робота містить 25 таблиць, 2 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, розкрито теоретико-методологічні засади, методи дослідження, окреслено наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, дані про впровадження та апробацію результатів дослідження, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У *першому розділі* – **“Виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи як психолого-педагогічна проблема”** – проаналізовано стан дослідженості проблеми у теорії і практиці та актуалізовано поняття, які становлять поняттєво-термінологічний апарат дослідження; уточнено сутність поняття “дбайливе ставлення до природи”, визначено та схарактеризовано компоненти, критерії та рівні вихованості такої якості в учнів основної і старшої школи; наведено результати констатувального етапу педагогічного експерименту.

Різні аспекти заявленої проблеми ставали предметом дослідження філософів, соціологів, психологів, педагогів. Зокрема, дослідження О. Маринець, Г. Марочко, Н. Мосеюк, Н. Огороднік присвячено визначенню сутності поняття “екологічна культура” та особливостям її формування в зростаючої особистості. У працях Т. Балінської, А. Захлебного, Г. Пустовіта, Б. Степанишина, С. Мірошник розглянуто сутність, зміст та пріоритетні напрями екологічної і літературної освіти. Так, екологічну свідомість як передумову формування у школярів екологічної культури визначили О. Набочук, О. Немченко, І. Сяська. Сутність, мету та завдання здійснення процесу виховання в загальноосвітніх навчальних закладах та екологічного виховання, зокрема, досліджували А. Захлебний, М. Лазарев, В. Лозова, В. Мачуський, І. Суравегіна та інші. У контексті нашого дослідження особливої актуальності набувають праці, в яких розглянуто напрями і підходи щодо розв'язання проблеми виховання у зростаючої особистості екологічно доцільних ставлень до природи як особистісної категорії в освітньому процесі навчальних закладів загальної освіти і позашкільної освіти: І. Беха, Н. Борисенко, В. Вербицького, О. Грошовенко, О. Колонькової, І. Кушакової, Л. Малинівської, В. Маршицької, В. М'ясищева, О. Половіної, Г. Половинко, Ю. Приходько, Г. Пустовіта, С. Совгіри, С. Скрипника, К. Шевчук, Т. Юркової.

Здійснено теоретичний аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження, актуалізовано змістові характеристики базових дефініцій: “екологічна свідомість”, “екологічна культура”, “екологічне виховання”, “екологічна освіта”, “ставлення до природи”, “українська література”, “художня література”. Уточнено сутність поняття “*дбайливе ставлення до природи*” як особливий вид взаємодії учня з живою природою, основою якого є усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до її об’єктів, яке пов’язано з готовністю підтримувати їхнє функціонування, відтворювати та охороняти їх. Таке ставлення є за своєю природою непрагматичним, виступає результатом розвитку позитивної Я-концепції особистості.

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики визначено і схарактеризовано структуру феномену “дбайливе ставлення до природи”, що містить такі *компоненти*: когнітивний (усвідомлення особистістю сутності дбайливого ставлення до природи, сформованість знань, необхідних для реалізації його на практиці), емоційно-ціннісний (сприйняття природи як особистісної цінності; усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до об’єктів живої природи; переживання як бажання, спрямовані на збереження об’єктів природи), поведінково-практичний (готовність учня піклуватися про природні об’єкти, підтримувати їхнє функціонування, відтворювати та охороняти їх; здатність до екологічно доцільної взаємодії з природою).

Шляхом аналізу навчально-методичного забезпечення процесу вивчення української літератури в основній і старшій школі встановлено, що навчальна програма з української літератури для 5–11 класів містить недостатню кількість художніх текстів екологічно орієнтованого змісту. Крім цього, сучасною методикою викладання української літератури передбачено досягнення передусім навчальної мети уроку, а спрямованість на виховання дбайливого ставлення до природи засобами художньої літератури практично відсутня. Саме тому визначено, що програма, підручники, а також організація класно-урочної і позакласної роботи з української літератури в 5–11 класах потребує оновлення й удосконалення в аспекті екологізації змісту, форм, методів і прийомів.

Для аналізу та оцінювання кількісно-якісних характеристик вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи визначено такі *критерії* з відповідними показниками, а саме: *когнітивний* (розуміння сутності дбайливого ставлення до природи; пізнавальний інтерес до природи і читання творів про неї); *емоційно-ціннісний* (емоційно-ціннісне ставлення до об’єктів живої природи; мотиваційно-вольова готовність піклуватися про об’єкти живої природи); *діяльнісно-практичний* (готовність учня підтримувати функціонування об’єктів живої природи, відтворювати та охороняти їх; здатність виявляти, оцінювати і запобігати природонебезпечним ситуаціям).

На основі означених вище критеріїв і показників схарактеризовано *рівні* вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи: низький, середній, достатній.

Низький рівень: учень не розуміє сутності дбайливого ставлення до природи; у нього відсутній пізнавальний інтерес до природи і читання творів про неї; спілкування з природою не викликає в учня жодних емоцій, він вбачає в ній лише

середовище для задоволення власних потреб; учень не готовий дбати про об'єкти живої природи, відтворювати, охороняти їх, рідко дотримується правил поведінки в довкіллі, у його взаємодії з природою переважають утилітарно-практичні мотиви.

Середній рівень: учень усвідомлює сутність і значення дбайливого ставлення до природи; художню літературу про природу він читає, проте не захоплюється нею; учень не уникає спілкування з природою та її об'єктами, але їхня цінність для нього полягає лише в користі, яку природа має для нього особисто; учень розуміє необхідність збереження природи, але лише через усвідомлення її практичного значення, він виявляє стурбованість природонебезпечними ситуаціями, але братиме участь у збереженні довкілля лише за умови, що це не потребуватиме особливих зусиль.

Достатній рівень: учень виявляє пізнавальний інтерес до природи і читання творів про неї, усвідомлює сутність і значення дбайливого ставлення до природи; читає художню літературу про природу, описи довкілля впливають на його настрій та ставлення до навколишнього світу; взаємодія учня з природними об'єктами відбувається за емоційного піднесення, природа є для нього найбільшою цінністю, про яку треба дбати безкорисливо; учень виявляє готовність підтримувати функціонування об'єктів живої природи, відтворювати та охороняти їх, а також здатність виявляти, оцінювати і запобігати природонебезпечним ситуаціям; він бере активну участь у заходах з охорони природи, постійно піклується про неї і залучає до цього процесу оточуючих.

Констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи охопив 358 учнів загальноосвітніх навчальних закладів Вінницької, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей. До участі в експерименті на різних етапах було залучено 507 учнів основної школи (5–9 класи) та 203 учні старшої школи (10–11 класи). До складу експериментальної групи (ЕГ) входило 180 учнів, контрольної групи (КГ) – 172 учні.

Для визначення рівнів вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи було використано комплекс взаємопов'язаних методів (опитування, експертні оцінки, узагальнення характеристик, проєктивні методи), діагностичні методики: незакінчені речення, тест-ситуації.

За результатами констатувального етапу дослідження, в учнів основної і старшої школи встановлено переважно низький (42,8 %) та середній (44,4 %) рівні вихованості дбайливого ставлення до природи, і лише незначна кількість респондентів основної і старшої школи (12,0 %) визначається достатнім рівнем вихованості досліджуваного феномену. Аналіз результатів констатувального експерименту дав змогу встановити, що вчителі-словесники, які брали участь у нашому дослідженні, не виявили достатніх знань, умінь і навичок з організації процесу вивчення української літератури для виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи.

Констатований стан вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи підтвердив необхідність обґрунтування та розроблення методики виховання означеної якості у процесі вивчення української літератури.

У другому розділі – *“Дослідно-експериментальна перевірка ефективності методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури”* – визначено та теоретично обґрунтовано зміст, форми, методи і засоби, педагогічні умови як складники методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи; висвітлено перебіг та результати формувального експерименту.

Теоретично обґрунтовано, розроблено та експериментально перевірено *методику виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури*, основою якої є поглиблене вивчення та аналіз художніх творів екологічного змісту; екологічно орієнтовані форми, методи, прийоми та засоби організації освітнього процесу, які застосовуються у кілька *етапів* (формування пізнавального інтересу до природи; виховання емоційно-ціннісного ставлення до об’єктів живої природи; формування готовності підтримувати функціонування об’єктів живої природи, відтворювати та охороняти їх). Укладено і впроваджено у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів посібник-хрестоматію для проведення уроків позакласного читання з української літератури *“Люби природу не для себе, люби – для неї”*.

Доведено, що виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури відбувається ефективно при застосуванні доцільних *форм* (урок, інтегрований урок, інсценізація, позакласні заходи, тренінги, уявні екскурсії, усний журнал, літературні свята, заходи на природі, екодесант, відкритий простір, ток-шоу, гурток *“Юний журналіст-природолюб”*, *“Літературно-музичний калейдоскоп”*), *методів* (бесіда, аналіз художнього твору, художнє пізнання довкілля, залучення учнів до творчої діяльності, метод наочності, дослідницький метод, проблемно-пошуковий метод, метод проектів, метод фокальних об’єктів, метод синектики, метод *“добре-погано”*, мозковий штурм, метод спроб і помилок, метод аналогії, самовиховання, ігровий метод, аналіз проблемної ситуації, ПРЭС), *прийомів* (хвилини милування природою, сінквейн (сенкан), діаграма Венна, SWOT-аналіз, читання під музику, виразне читання, читання напам’ять, підготовка презентацій та повідомлень, порівняння, *“Займи позицію”*, *“Вправління у вчинку дбайливості”*, шкала думок, екологічний репортаж; коло ідей, *“мікрофон”*, складання інструкцій поведінки в природі, *“акваріум”*), *засобів* (слово вчителя, екологічно орієнтовані художні тексти, ілюстрації, музичні твори, біографія письменника, об’єкти і явища природи). Встановлено, що на ефективність процесу виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи під час вивчення української літератури впливає поєднання всіх компонентів розробленої методики на різних етапах вивчення української літератури.

Обґрунтовано *педагогічні умови виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури*, а саме: насичення процесу вивчення української літератури в основній і старшій школі емоційно-позитивними переживаннями про природу за допомогою глибокого аналізу прочитаних творів; формування екологічно доцільного ставлення і поведінки учнів основної і старшої школи шляхом аналізу прикладів дбайливого

ставлення до природи та кращих зразків українського фольклору в процесі вивчення біографії письменників та під час опрацювання художніх творів; розвиток здатності учнів основної і старшої школи до добродіяння у процесі взаємодії з природою шляхом удосконалення їхніх творчих здібностей засобами художньої літератури; організація з учнями основної і старшої школи позакласної виховної роботи з української літератури екологічного спрямування.

Визначені педагогічні умови покладено в основу реалізації методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури, яка здійснювалася нами поетапно. Поділ на етапи був умовним, оскільки в межах кожного з них забезпечувався комплексний вплив на особистість учня, його світоглядно-пізнавальну, емоційно-ціннісну та дієво-практичну сфери.

Етап формування в учнів основної і старшої школи пізнавального інтересу до природи у процесі вивчення української літератури в загальноосвітньому навчальному закладі передбачав поглиблення знань екологічного змісту, розвиток здібностей самостійного пізнання довкілля, удосконалення практичних умінь та навичок глибокого аналізу художнього тексту природоохоронної тематики з осмисленням вчинків і дій персонажів цих творів у природі, а відтак вибудовування на цій основі власної моделі взаємодії з навколишнім середовищем. А це, своєю чергою, як підтвердили результати нашого дослідження, сприяло збагаченню когнітивної сфери учнів основної і старшої школи знаннями про взаємодію з природою та взаємозв'язки у системі “природа-людина-суспільство”. У процесі вивчення природничих дисциплін учні основної і старшої школи здобували передбачені навчальними програмами знання про природу та її об'єкти, але знання біологічних проблем і навіть частково екологічних, за нашими висновками, ще не є гарантом їх ефективного вирішення. Тому нами виокремлено необхідність вдосконалення традиційного підходу до процесу вивчення української літератури у загальноосвітньому навчальному закладі з метою формування в учнів основної і старшої школи пізнавальних інтересів стосовно дослідження довкілля.

Етап виховання емоційно-ціннісного ставлення до об'єктів живої природи передбачав виявлення і корекцію сформованих в учнів основної і старшої школи емоційно-ціннісних установок на взаємодію з навколишнім середовищем. Сутність цього процесу полягала у трансформації внутрішніх емоційних реакцій на зовнішні прояви позитивних і негативних емоційних ставлень до навколишнього середовища та його об'єктів. Емоційно-ціннісне ставлення до природи, за нашим визначенням, це особливий вид суб'єктивного ставлення особистості до навколишнього середовища, яке ґрунтується на усвідомленні нею довкілля не тільки як матеріального середовища існування людства, але й як духовного, живого, естетичного об'єкта емоційно-ціннісного пізнання. Вплив на емоційно-ціннісну сферу учнів 5–11 класів з метою виховання у них дбайливого ставлення до природи складний та багатокомпонентний, тому ми вважаємо необхідною умовою його реалізації поетапне формування цієї якості за дотримання взаємозалежних впливів її структури (інтересів, емоцій, потреб, мотивів, дій). Саме тому формування у зростаючої особистості емоційно-ціннісного ставлення до об'єктів природи під час реалізації розробленої нами методики було спрямовано на корекцію сили і глибини

емоцій, потреб, мотивів, внутрішніх установок учнів. Відтак, необхідною умовою виникнення в зростаючій особистості емоційно-ціннісного сприймання навколишнього середовища, за нашими висновками, стало створення у процесі вивчення української літератури атмосфери єднання з природою, через формування естетичного задоволення від читання творів про довкілля та його споглядання, душевної насолоди від цього, співпереживання щодо природних об'єктів і бажання їх оберігати.

Завершальний *етап* виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури полягав у *формуванні готовності підтримувати функціонування об'єктів живої природи, відтворювати та охороняти їх*. Реалізація цього етапу передбачала зосередження основної уваги на розвитку здатності до активного збереження та догляду за об'єктами навколишнього середовища. Організуючи в процесі вивчення української літератури різні види природоохоронної роботи учнів основної і старшої школи, ми застосовували як традиційні, так і інноваційні форми проведення уроків і позакласних заходів з навчального предмету та методи, які, за нашими висновками, сприяли вихованню в зростаючій особистості дбайливого ставлення до природи. Важливим завданням етапу формування дієво-практичних умінь і навичок взаємодії з довкіллям стало забезпечення усвідомлення учнями основної і старшої школи цінності природи, виховання у них почуття співпереживання, що спонукало активно захищати, дбати про довкілля.

Основу цього етапу становила природоохоронна практична діяльність учнів основної і старшої школи, яка не лише сприяла набуттю ними навичок спілкування з природою, а й закріплювала здобуті раніше теоретичні знання про природу та окремі її об'єкти. Зміст цього етапу складався зі спеціально підібраних завдань, які були спрямовані на розвиток здатності учнів основної і старшої школи до альтруїстичної діяльності, орієнтованої на захист, збереження та доцільну взаємодію з об'єктами природи. Означені завдання передбачали побудову змісту практичної взаємодії з довкіллям на основі сформованого дбайливого ставлення до нього. Ці завдання, як засвідчили результати нашого дослідження, вирішувалися ефективно також під час позакласної роботи з навчального предмету, складання оригінальних оповідань на екологічні теми, моделювання вправління у вчинку дбайливості, укладання інструкцій поведінки в природі, участі у роботі гуртків і проведення масових заходів природоохоронного та літературознавчого змісту.

Ефективність реалізації методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи під час вивчення української літератури перевірялася за допомогою t-критерію Стьюдента. Порівняльний аналіз емпіричних даних контрольної та експериментальної груп здійснювався окремо, за віковою категорією. Результати обчислень на початку та після завершення експерименту представлені у таблиці.

На підставі аналізу результатів експериментального дослідження визначено такі показники рівнів вихованості дбайливого ставлення до природи в учнів експериментальної та контрольної груп: *низький рівень* – 20,0 % школярів ЕГ (у 20,8 % учнів 5–9 класів та у 19,2 % школярів 10–11 класів) та у 38,0 % учнів КГ (у 35,2 учнів 5–9 класів та у 40,8 школярів 10–11 класів), (динаміка в ЕГ: - 22,0 %);

середній рівень – 54,1 % учнів ЕГ (у 51,2 % учнів 5–9 класів та у 54,9 % школярів 10–11 класів) та в 47,6 % респондентів КГ (у 49,2 % учнів 5–9 класів та у 46,0 % школярів 10–11 класів), що також засвідчує позитивну динаміку цього рівня в експериментальній групі (+ 8,2 %); *достатній рівень* вихованості дбайливого ставлення до природи – 27,0 % учнівської молоді ЕГ (у 28,0 % учнів 5–9 класів та у 25,9 % школярів 10–11 класів) та 14,4 % респондентів КГ (у 15,6 % учнів 5–9 класів та у 13,2 % школярів 10–11 класів), що є свідченням зростання цього рівня в ЕГ (+ 13,8 %).

Таблиця

**Характеристика рівнів вихованості в учнів основної і старшої школи
дбайливого ставлення до природи
до та після формувального етапу експерименту**

Рівні	Контрольна група			Експериментальна група		
	Основна школа (5–9 класи)					
	До експерименту	Після експерименту	Динаміка	До експерименту	Після експерименту	Динаміка
Низький	42,7%	35,2%	-7,5%	42,9%	20,8%	-22,1%
Середній	43,6%	49,2%	+5,6%	43,6%	51,2%	+7,6%
Достатній	13,7%	15,6%	+1,9	13,5%	28,0%	+14,5%
Старша школа (10–11 класи)						
Рівні	До експерименту	Після експерименту	Динаміка	До експерименту	Після експерименту	Динаміка
Низький	40,6%	40,8%	+0,2%	41,1%	19,2%	-21,9%
Середній	46,6%	46,0%	-0,6%	46,1%	54,9%	+8,8%
Достатній	12,8%	13,2%	+0,4%	12,8%	25,9%	+13,1%

Отже, порівняльний аналіз рівнів вихованості дбайливого ставлення до природи учнів 5–11 класів свідчить, що дослідно-експериментальна робота з розроблення й упровадження у практику методики виховання дбайливого ставлення до природи, покладеної в основу авторського посібника-хрестоматії з позакласного читання для учнів 5–11 класів “Люби природу не для себе, люби – для неї”, сприяла як кількісним, так і якісним змінам. Такі зміни демонструють позитивну динаміку розуміння сутності дбайливого ставлення до об’єктів живої природи, посилення пізнавального інтересу учнів основної і старшої школи в експериментальній групі до вивчення і збереження природи своєї місцевості на основі зацікавленості щодо як самостійного, так і колективного вивчення кращих зразків української літератури; формування емоційно-ціннісного ставлення до об’єктів живої природи, готовності підтримувати їхнє функціонування, відтворювати, охороняти їх. В кінцевому результаті це дало змогу значно удосконалити процес виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи під час вивчення української літератури.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні запропоновано новий підхід до вирішення актуальної проблеми виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань, що уможливило такі *висновки*:

1. На основі аналізу філософських, психологічних, педагогічних джерел з'ясовано стан дослідженості проблеми виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи. Проведений аналіз засвідчив, що виховання в підростаючого покоління основ гармонійної взаємодії з природою завжди було у центрі уваги педагогічної думки. У працях сучасних дослідників визначено мету та завдання, принципи, концептуальні положення та теоретичні проблеми змісту екологічної освіти і виховання. Вивчаються проблеми формування екологічної культури учнівської молоді, адаптації змісту екологічної освіти до умов сучасної школи.

У межах поняттєво-термінологічного апарату дослідження актуалізовано змістові характеристики базових дефініцій: “екологічна свідомість”, “екологічна культура”, “екологічне виховання”, “екологічна освіта”, “ставлення до природи”, “українська література”, “художня література”. Уточнено сутність поняття “*дбайливе ставлення до природи*” як особливий вид взаємодії учня з живою природою, основою якого є усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до її об'єктів, яке пов'язано з готовністю підтримувати їхнє функціонування, відтворювати та охороняти їх. Таке ставлення є за своєю природою непрагматичним, виступає результатом розвитку позитивної Я-концепції особистості.

У дисертації розкрито специфіку використання потенціалу української літератури для формування уявлень особистості про природу як найбільшу цінність людства та відповідного ставлення до неї. Зазначено, що важливе значення у вихованні такого типу ставлення має врахування вікових особливостей учнів основної і старшої школи, оскільки знання про онтогенетичні закономірності розвитку ставлення до природи дають змогу адекватно організувати психолого-педагогічну корекцію досліджуваного феномену.

2. На підставі результатів аналізу психолого-педагогічної літератури визначено і схарактеризовано структуру феномену “дбайливе ставлення до природи”, що містить такі *компоненти*: когнітивний (усвідомлення особистістю сутності дбайливого ставлення до природи; сформованість знань, необхідних для реалізації його на практиці), емоційно-ціннісний (сприйняття природи як особистісної цінності; усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до об'єктів живої природи; переживання як бажання, спрямовані на збереження об'єктів природи), поведінково-практичний (готовність учня піклуватися про природні об'єкти, підтримувати їхнє функціонування, відтворювати, охороняти їх; здатність до екологічно доцільної взаємодії з природою).

Відповідно до змістової структури розроблено *критерії та показники* дбайливого ставлення учнів основної і старшої школи до природи: когнітивний (розуміння сутності дбайливого ставлення до природи; пізнавальний інтерес до

природи і читання творів про неї); *емоційно-ціннісний* (емоційно-ціннісне ставлення до об'єктів живої природи; мотиваційно-вольова готовність піклуватися про об'єкти живої природи); *діяльнісно-практичний* (готовність учня підтримувати функціонування об'єктів живої природи, відтворювати та охороняти їх; здатність виявляти, оцінювати і запобігати природонебезпечним ситуаціям).

Виявлено та схарактеризовано рівні вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи (низький, середній, достатній).

За результатами констатувального етапу експерименту встановлено переважно низький і середній рівні вихованості в учнів основної і старшої школи експериментальної та контрольної груп всіх компонентів дбайливого ставлення до природи, які перебувають у межах майже однакових показників. Своєю чергою, вчителі-словесники загальноосвітніх навчальних закладів, котрі брали участь в експерименті, не виявили достатніх знань і вмій організації процесу вивчення української літератури, спрямованого на виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи засобами художньої літератури.

Здійснено аналіз навчально-методичного забезпечення процесу вивчення української літератури в основній і старшій школі; встановлено, що навчальна програма з української літератури для 5–11 класів містить недостатню кількість художніх текстів екологічно орієнтованого змісту.

3. Теоретично обґрунтовано та розроблено *методику виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури*, а також *педагогічні умови її ефективної реалізації* (насичення процесу вивчення української літератури в основній і старшій школі емоційно-позитивними переживаннями про природу за допомогою глибокого аналізу прочитаних творів; формування екологічно доцільного ставлення і поведінки учнів основної і старшої школи шляхом аналізу прикладів дбайливого ставлення до природи та кращих зразків українського фольклору в процесі вивчення біографії письменників та під час опрацювання художніх творів; розвиток здатності учнів основної і старшої школи до добродіяння у процесі взаємодії з природою шляхом удосконалення їхніх творчих здібностей засобами художньої літератури; організація з учнями основної і старшої школи позакласної виховної роботи з української літератури екологічного спрямування).

Визначено та обґрунтовано доцільність форм, методів і засобів навчально-виховної роботи екологічного спрямування як складників методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури, а саме: *форми* (урок, інтегрований урок, інсценізація, позакласні заходи, тренінги, уявні екскурсії, усний журнал, літературні свята, заходи на природі, екодесант, відкритий простір, ток-шоу, гурток “Юний журналіст-природолюб”, “Літературно-музичний калейдоскоп”), *методи* (бесіда, аналіз художнього твору, художнє пізнання довкілля, залучення учнів до творчої діяльності, метод наочності, дослідницький метод, проблемно-пошуковий метод, метод проектів, метод фокальних об'єктів, метод синектики, метод “добре-погано”, мозковий штурм, метод спроб і помилок, метод аналогії, самовиховання, ігровий метод, аналіз проблемної ситуації, ПРЕС), *прийоми* (хвилини милування природою, сінквейн (сенкан), діаграма Венна, SWOT-аналіз, читання під музику, виразне

читання, читання напам'ять, підготовка презентацій та повідомлень, порівняння, “Займи позицію”, “Вправління у вчинку дбайливості”, шкала думок, екологічний репортаж; коло ідей, “мікрофон”, складання інструкцій поведінки в природі, “акваріум”), *засоби* (слово вчителя, екологічно орієнтовані художні тексти, ілюстрації, музичні твори, біографія письменника, об'єкти і явища природи), які реалізовувалися нами у три *етапи*: формування пізнавального інтересу до природи; виховання емоційно-ціннісного ставлення до об'єктів живої природи; формування готовності підтримувати функціонування об'єктів живої природи, відтворювати та охороняти їх.

4. Дослідно-експериментальним шляхом перевірено ефективність *методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури*. Аналіз результатів формувального етапу експерименту, порівняно з числовими даними констатувального етапу експериментального дослідження, дав змогу засвідчити позитивну динаміку рівнів вихованості дбайливого ставлення до природи у респондентів експериментальної групи: зменшилася кількість учнів основної і старшої школи з низьким рівнем (на 22,1 % і 21,9 % відповідно), тоді як збільшилася кількість учнів основної і старшої школи із середнім (на 7,6 % і 8,8 % відповідно) і достатнім (на 14,5 % і 13,1 % відповідно) рівнями вихованості досліджуваного феномену. Отже, здобуті результати педагогічного експерименту засвідчили взаємозв'язок між рівнями вихованості дбайливого ставлення до природи в учнів основної і старшої школи та ефективністю впроваджених у практику методики і педагогічних умов.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. *Перспективним* вважаємо вивчення питання створення загальної системи виховання в учнів основної і старшої школи ціннісного ставлення до природи, дослідження потенціалу предметів гуманітарного циклу в цьому аспекті.

Рекомендовано впровадити у педагогічну практику методику виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи у процесі вивчення української літератури, авторського посібника-хрестоматії з позакласного читання для учнів 5–11 класів “Люби природу не для себе, люби – для неї”.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях

1. Котлярчук, Г. Й. (2011a). Взаємозв'язок естетичного і екологічного виховання як необхідна складова всебічного розвитку особистості. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*, 9, 181–186.
2. Котлярчук, Г. Й. (2011b). Екологічна освіта старшокласників: історія і сучасність. *Вересень: науково методичний, інформаційно-освітній журнал*, 1–2(54–55), 124–133.
3. Котлярчук, Г. Й. (2012). Формування естетичного ставлення до природи як необхідна складова екологічного виховання. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*, 11, 141–145.

4. Котлярчук, Г. Й. (2016a). Взаємодія з природою та виховання в учнів дбайливого ставлення до природи у творчій спадщині В. Сухомлинського. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*, 20, 88–92.

5. Котлярчук, Г. Й. (2016b). Формування в учнів основної і старшої школи емоційно-ціннісного сприймання природи як основи виховання в них дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*, 3(57), 307–313.

6. Котлярчук, Г. Й. (2016c). Виховання в учнів основної школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, 54, 92–99.

7. Котлярчук, Г. Й. (2016d). Розвиток творчих здібностей учнів основної і старшої школи як основний компонент методики виховання в них дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури. *Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових праць. Педагогічні науки*, 1, 48–54.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

8. Котлярчук, Г. Й. (2016). Компоненти, критерії, показники і рівні вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи. *Wschdnieuropejskie czasopismo Naukowe (east European Scientific Journal)*, 11, 79–83.

9. Котлярчук, Г. И. (2016). Формирование в учеников основной и старшей школы познавательного интереса к природе средствами фольклора *GESJ: Education Science and Psychology*, 4(41), 55–59. Отримано з <http://gesj.internet-academy.org.ge/download.php?id=2817.pdf&t=1>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Котлярчук, Г. Й. (2011). Формування екологічної свідомості на уроках української літератури – важливий елемент сучасного виховного процесу. *Сучасний виховний процес: сутність і виховний потенціал: матеріали науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України*, Київ, 2011. (с. 194–197).

11. Котлярчук, Г. Й. (2012). Виховання дбайливого ставлення до природи як елемент складової системи формування екологічної культури особистості. *Питання сучасної науки і освіти: матеріали восьмої Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*, Київ, 12–13 липня. 2012. (Ч. 3, с. 12–14).

12. Котлярчук, Г. Й. (2012). Екологічне виховання учнів у процесі проектної діяльності на уроках української літератури. *Екологічний шлях у майбутнє: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Умань, 29–30 березня. 2012. (с. 23–25).

13. Котлярчук, Г. Й. (2012). Проектна технологія як ефективний засіб виховання дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури. *Простір і час сучасної науки: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*, Київ, 19–21 квітня. 2012. (Ч. 3, с. 47–49).

14. Котлярчук, Г. Й. (2014). Виховання дбайливого ставлення до природи в учнів основної і старшої школи під час вивчення української літератури. *Сучасний*

виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України, Київ, 2014. (с. 360–362).

15. Котлярчук, Г. Й. (2016). Уроки позакласного читання з української літератури як необхідна складова методики виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України, Київ, 2016. (с. 129–133).*

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

16. Котлярчук, Г. Й. (2017). *Люби природу не для себе, люби – для неї. Хрестоматія (позакласне читання 5–11 клас).* Хмельницький. (10 др. арк.).

АНОТАЦІЇ

Котлярчук Г. Й. Виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. – Київ, 2018.

У дисертаційному дослідженні запропоновано новий підхід до вирішення актуальної проблеми виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури.

Здійснено теоретичний аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження, актуалізовано змістові характеристики базових дефініцій. Уточнено сутність провідного поняття дослідження “дбайливе ставлення до природи” як особливий вид взаємодії учня з живою природою, основою якого є усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення до її об’єктів, яке пов’язано з готовністю підтримувати їхнє функціонування, відтворювати та охороняти їх. Таке ставлення є за своєю природою непрагматичним, виступає результатом розвитку позитивної Я-концепції особистості.

Схарактеризовано структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-практичний), критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-практичний) та показники, визначено рівні вихованості в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи.

Теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено методику виховання в учнів основної і старшої школи дбайливого ставлення до природи в процесі вивчення української літератури та педагогічні умови її ефективної реалізації. На основі експериментальних матеріалів укладено посібник-хрестоматію “Люби природу не для себе, люби – для неї”.

Ключові слова: дбайливе ставлення до природи, виховання дбайливого ставлення до природи, українська література, методика виховання дбайливого

ставлення до природи, загальноосвітній навчальний заклад, учні основної і старшої школи.

Котлярчук Г. И. Воспитание у учеников основной и старшей школы заботливого отношения к природе в процессе изучения украинской литературы. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины. – Киев, 2018.

В диссертационном исследовании предложен новый подход к решению актуальной проблемы воспитания у учащихся основной и старшей школы заботливого отношения к природе в процессе изучения украинской литературы.

Осуществлен теоретический анализ понятийно-терминологического аппарата исследования, актуализированы содержательные характеристики базовых дефиниций. Уточнена сущность ведущего понятия исследования “заботливое отношение к природе” как особый вид взаимодействия ученика с живой природой, основой которого является осознанное эмоционально-ценностное отношение к ее объектам, которое связано с готовностью поддерживать их функционирование, воспроизводить и охранять их. Такое отношение является по своей природе прагматичным, выступает результатом развития позитивной Я-концепции личности.

Охарактеризованы структурные компоненты (когнитивный, эмоционально-ценностный, поведенчески-практичный), критерии (когнитивный, эмоционально-ценностный, деятельностно-практичный) и показатели, определены уровни воспитанности у учащихся основной и старшей школы заботливого отношения к природе.

Разработаны, теоретически обоснованы и экспериментально проверены методика воспитания у учащихся основной и старшей школы заботливого отношения к природе в процессе изучения украинской литературы и педагогические условия ее эффективной реализации. На основе экспериментальных материалов составлено пособие-хрестоматия “Люби природу не для себя, люби – для нее”.

Ключевые слова: заботливое отношение к природе, воспитание заботливого отношения к природе, украинская литература, методика воспитания заботливого отношения к природе, общеобразовательное учебное заведение, ученики основной и старшей школы.

Kotliarchuk H. I. Forming careful attitude toward nature in the students of main and high school in the process of Ukrainian literature's study. – Qualifying Research Paper as a Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences in speciality 13.00.07 – Theory and Methods of Education. – Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2018.

In the dissertation research, the new approach to solving the urgent issue of education in the students of main and high school of careful attitude toward nature in the

process of study of Ukrainian literature has been offered. The author has carried out the theoretical analysis of concept-terminological meaning of the research and has updated semantic descriptions for base definitions such as: “environmental consciousness”, “environmental culture”, “environmental education”, “attitude toward nature”, “Ukrainian literature”, “fiction”.

The essences of research leading concept such as “careful attitude toward nature” have been specified. The concept “careful attitude toward nature” is determined as a special interaction of a student with nature based on conscious emotional-value attitude toward its objects linked with the readiness to support their functioning, to revive and to protect them. Such attitude is, in its essence, non-pragmatic, and the result of the positive “I-conception” development of personality.

The components of careful attitude toward nature have been determined: cognitive, emotional and value, behavioral and practical. Criteria and indicators have been described: cognitive (understanding of the essence of careful attitude toward nature; cognitive interest toward nature and reading fiction about it), emotional and value (emotional-value attitude toward objects of nature; motivational-value readiness to care for object of nature), active and practical (the student’s readiness to support, protect, and revive the functioning of objects of nature; the ability of revealing, evaluating and preventing dangerous for nature situations). The levels (low, middle, sufficient) of main and high school students’ careful attitude toward nature have been described.

In the paper, the specifics of using the potential of Ukrainian literature in order to form the student’s perception of nature as the most precious value of humanity and corresponding attitude toward it is revealed.

Methods of education of careful attitude toward nature during the process of Ukrainian literature’s study in the students of main and high school have been developed, and experimentally tested. Moreover, educational conditions for their effective use in the educational process of general educational institution have been suggested. Methodological guidelines as to forming in students of main and high school the careful attitude toward nature during Ukrainian literature’s study have been substantiated.

Methodology of education of careful attitude toward nature in the process of study of Ukrainian literature in main and high school students based on deep study and analysis of fiction of environmental content has been created and experimentally approved. The educational process has been realized in a few stages (formation of cognitive interest toward nature; education of value-emotional attitude toward objects of nature; formation of the readiness to support functioning of objects of nature and to revive and protect them).

The educational terms of education are set out for the students of main and high school regarding careful attitude toward nature in the process of study of Ukrainian literature: satiation of the process of studying Ukrainian literature at main and high school by emotionally-positive experiencing the nature and by means of deep analysis of fiction; educational analysis of expedient examples related to careful attitude toward nature and the best standards of Ukrainian folklore used in the process of study of biography of writers and during the analysis of artistic works; development of main and high school students’ inclination to charity in the process of co-operating with nature through improvement of their creative capabilities by facilities of fiction; organization with the

students of main and high school of extracurricular work related to Ukrainian literature of environmental line.

The results of the forming stage of the experiment have confirmed that in the experimental group positive changes took place in the level of careful attitude toward nature regarding certain components. The author has compiled the manual-reading-book “Love nature not for yourself, love – for itself”.

Keywords: careful attitude toward nature, formation of careful attitude toward nature, Ukrainian literature, methodology of education of careful attitude toward nature, general educational institution, students of main and high school.